

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

УДК 316.422

Довбня О.М.,
Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна
Довбня О.М.
Харківський національний аграрний
університет імені В.В. Докучаєва

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Розглядається проблема взаємодії виборчого законодавства та активності населення. Доводиться необхідність удосконалення виборчого процесу у напрямку посилення активного начала – механізму волевиявлення громадян й контролю за виборними органами та представниками.

Ключові слова: виборча система, активне виборче право, пасивне виборче право, громадянське суспільство, громадські ініціативи, процеси самоорганізації.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Рассматривается проблема взаимодействия избирательного законодательства и активности населения. Доказывается необходимость совершенствования избирательного процесса в направлении усиления активного начала - механизма волеизъявления граждан и контроля за выборными органами власти и представителями.

Ключевые слова: избирательная система, активное избирательное право, пассивное избирательное право, гражданское общество, гражданские инициативы, процессы самоорганизации.

Dovbnya O., Dovbnya O. DEMOCRATIZATION OF ELECTORAL LEGISLATION AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

The problem of interaction of suffrage and population's activity is examined. The necessity of improvement of electoral process in the direction of intensification of active position is given, as well as the mechanism of expression of the electors' will and control over electoral authorities and representatives.

Key words: electoral system, positive suffrage, eligibility, civil society, civil initiatives, processes of self-organization.

Демократизація 1980-1990-х років і крах комуністичних режимів багато в чому були зумовлені тим, що у цих країнах були введені ліберально-демократичні виборчі системи – загальне виборче право, передвиборні змагання, таємне голосування.

Загально визнаним є погляд на вибори як на механізм, який дозволяє суспільству силами обраних політиків здійснювати певні перетворення, а за необхідності – притягати до відповідальності тих самих політиків за негативні наслідки їхньої діяльності. У такому випадку вибори функціонують за вектором „ізнизу – вгору” – знизу – від суспільства йде процес поповнення корпусу

політиків, тим самим вектором здійснюється представництво, формуються уряди, а різноманітні групи інтересів намагаються впливати на політичний процес. Вибори, таким чином, є важливим фактором процесів самоорганізації, становлення громадянського суспільства, появи справжніх політичних партій і організацій.

Проте вибори мають і зворотний бік. Вибори можуть стати засобом, за допомогою якого уряди й політичні еліти мають можливість контролювати суспільство, тобто робити його більш керованим. Тут вибори функціонують за вектором „зверху – вниз”, укріплюючи легітимність системи, формуючи суспільну думку та посилюючи еліти. Вибори проводять навіть авторитарні режими подеколи за повної відсутності змагальності. І саме тому, що виборчий процес завжди надає режиму легітимність, оскільки участь громадян у політичному процесі, хоча б у такій простій формі, як голосування, означає так чи інакше їхню згоду з існуючою політичною системою. Тому антидемократичні політичні еліти, коли їм вдається досягти влади, намагаються перетворити вибори на засіб маніпулювання масами та їх контролю. Тобто вибори у такому випадку перетворюються на надійний інструмент у руках еліт, вдаючи ніби вони (вибори) є засобом контролю над владою з боку суспільства.

У цьому зв'язку реформування виборчого законодавства стає необхідною умовою протиборства реакції з боку демократії. Адже важливим фактором, який сприяє перетворенню населення в активний, організований суб'єкт життя, є вибори. Демократія невіддільна від виборів. Вибори – це не лише суттєва ознака, атрибут демократії, а й її стрижень і необхідна умова. У Загальній Декларації прав людини, проголошеній Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., зазначено: „Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. Воля народу має бути основою влади уряду; ця воля повинна відбиватися у періодичних і не сфальсифікованих виборах, які мають проводитися за загального й рівного виборчого права, шляхом таємного голосування або ж інших рівнозначних форм, що забезпечують свободу голосування” [1, с.11].

Удосконалення виборчої системи – одне з найактуальніших завдань політичного розвитку молодій пострадянській демократії.

Останнім часом багато уваги приділяється аналізу виборчого права – сукупності юридичних норм, які регулюють участь громадян у виборах, організацію й проведення останніх, взаємовідносини між виборцями та виборними органами або посадовими особами, а також порядок відзиву народних обранців як таких, що не виправдали довіри. У цьому сенсі значний інтерес становить робота І. Кресіної та Е. Перегуди [2], у якій аналізуються результати парламентських виборів України за весь період незалежності (вибори 1994, 1998, 2002 років), а також проблеми реформування виборчого законодавства та реформи політичної системи країни в цілому. У докторській дисертації О.О. Чемшита „Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі” [3], де розглядаються закономірності демократичного процесу в політичних процесах під впливом змін у рівні задоволеності інтересів як суспільства в цілому, так і в його окремих соціальних групах. Важливим є аналіз особливостей еволюції передвиборних кампаній у взаємозв'язку з тенденціями соціально-економічного розвитку українського суспільства, а також дослідження проблем електоральної культури (див. роботи О.В.Князевої, В. Бебика, М. Головатого, Г. Почепцова, І. Поліщука).

І хоча електоральний процес виявився у центрі уваги українських і російських політологів, ми бачимо, що не всі проблеми розв'язано. На особливу увагу заслуговує саме процес демократизації виборчого законодавства. Так, очевидною стає необхідність поступового переважання активного виборчого права над пасивним. Поки що маємо констатувати, що на пострадянському просторі спостерігаємо протилежне, що й пояснює, з одного боку, недостатню залученість громадян у процес визначення економічної та соціальної політики як на державному, так і на місцевому рівнях, а з іншого – недостатню відповідальність посадовців за прийняття політично значущих рішень, у яких не враховані побажання громадян. А це вже суперечить самому сенсу демократії, оскільки, на думку Р. Даля, „теорія демократії має справу з тими процесами, через які пересічні громадяни контролюють своїх лідерів” [4, с.8]. Деякі теоретики навіть стверджували, що вибори є самою суттю демократії. Таку позицію відстоював Й. Шумпетер у виданій у 1942 р. книзі „Капіталізм, соціалізм і демократія”, де

демократія визначалась ним як „інституціональний механізм”, як спосіб заміщення державних посадовців у конкурентній боротьбі за голоси виборців [5, с.286]. На думку Й. Шумпетера, „демократія означає лише одне – можливість сприймати або не сприймати людей, які нами правлять” [5, с.286]. Сучасні ж дослідники, хоча й розуміють це питання не так вузько, все ж наслідують Й.Шумпетерові у тому сенсі, що демократичність системи багато в чому залежить від норм і механізмів регулювання проведенням виборів. А поки цього немає, поки люди не управляють, не беруть участі у прийнятті важливих рішень, які впливають і на їхню власну долю, і на долю всього суспільства, в Україні демократичні процедури (як свідчить практика виборчого процесу) використовуються досить ефективно на користь насамперед правлячої еліти, а не суспільства. Зокрема останні президентські вибори використовувались корпоративними донецькими промислово-фінансовими групами з метою легітимації та зміцнення своїх економічних і політичних позицій.

Однак, зазначимо, така ситуація склалася не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі. Директор інституту соціальних досліджень РАН Володимир Бойков напередодні виборів у Держдуму звертав увагу на те, що росіяни не вірять у можливість якось вплинути на негативні тенденції шляхом виборів. Так, на питання про можливість вплинути на рішення влади негативно відповіли 90% респондентів; 52,1% респондентів вважають, що участь – це громадянський обов’язок, і лише 11,3% – впевнені, що вони за допомогою виборів можуть вплинути на долю країни. У 1995 р. ця цифра дорівнювала 61,5% [6, с.3]. Саме з цієї причини протестні настрої у суспільстві виливаються у так звані „Майдани” (чи то на Майдані Незалежності у Києві, чи то на Болотній у Москві), позаяк це результат зневіри населення у виборчу систему, оскільки вибори – це добре відпрацьований канал випускання „протестного пару” [7, с.14]. Проте вибори (а не їхня імітація) стають таким каналом лише в тому випадку, коли людина (виборець) має надію, що він через них якось вплине на ситуацію, а отже, здатен щось змінити.

Мітинговий протест – це також і реакція на недемократичність партійної системи, за якої кілька партій використовують адмінресурс, функціонують антидемократично і взагалі є своєрідною організацією підтримки якого-небудь амбіційного лідера

чи то клану. За таких умов навіть найширша багатопартійність не усуває командно-адміністративної системи. Саме невірою в партії пояснюється зростання у світі такого явища, як абсентеїзм (від лат. *absentia* – відсутність) – ухилення громадян від участі у виборах. „Між чумою та холерою не вибирають” – так образно сформулював принцип абсентеїзму понад сто років тому видатний французький політик Жюль Гед.

„Парламентській виборчій кампанії потрібні нові обличчя, – відзначає президент Аналітичного центру „Відкрита політика” Олег Жданов. – Згідно з останніми соціологічними дослідженнями, 25% українців не хочуть брати участь у голосуванні, ще 12% – збираються голосувати проти всіх” [8, с.2]. Сьогодні в українському суспільстві відчувається гостра потреба в нових лідерах, готових взяти на себе відповідальність і кардинально змінити уклад української політики, зупинити невпинний рух до краху економіки. Багато політиків перед виборами звертаються „до народу” або „від імені народу” – як деякої сукупності із загальними інтересами. Проте тільки громадянське суспільство за своєю природою і соціальною сутністю виступає у ролі конструктивної опозиції будь-якій державній владі. Громадянське суспільство є добровільним об’єднанням опозиційних сил, котрі протистоять і разом із тим продуктивно співпрацюють з державною владою. Відстоюючи інтереси організованих груп населення, громадянське суспільство використовує в основному легітимні засоби і форми боротьби. Тому воно зацікавлене у демократичній виборчій системі, у правовій державі, в якій всі значимі питання життєдіяльності людей вирішуються на підставі державного права, законних юридичних норм.

У цьому зв’язку справжня демократизація можлива тільки за умови появи у суспільстві спонтанних процесів самоорганізації. Але, на жаль, уже понад 20 років минуло після розпаду СРСР і соціалістичної системи, а громадяни пострадянських і постсоціалістичних країн усе ще далекі від того, щоби активно будувати громадянське суспільство, об’єднуючись у добровільні організації. Адже народ може сформувати правлячі шари і посісти в них якщо не панівне, то щонайменше не останнє місце і здійснювати владні функції лише завдяки організованості (на відміну від неорганізованої більшості). У своєму ґрунтовному дослідженні Марк М. Ховард відзначав, що „спадок минулого у вигляді добровільно-примусового вступу у контрольовані

державою суспільні організації, агресивність і жадібність сьогоднішнього приватного сектору й гнітюче розчарування мас після краху радянської системи породили у постсоціалістичних громадян стійку апатію до всіх суспільних організацій і організованої кимось активності” [9, с.5].

На початку 1990-х років дещо поживалась правозахисна діяльність на неурядовому рівні в Росії та Україні. Виник ряд нових неурядових організацій. За загальної спрямованості на становлення правової держави їхня практична діяльність являла собою широкий спектр напрямів – від реєстрації порушень прав людини до правової допомоги жертвам цих порушень. Однак на їхній розвиток вплинули ряд чинників. По-перше, це чинний закон України від 1992 р. „Про об’єднання громадян”. У 2008 р. Європейський суд визнав, що цей закон порушує права людини, основоположні свободи, обмежує права громадян на об’єднання. Законодавство України, спираючись на давно вкорінені традиції підозрливості й недовіри з боку держави по відношенню до приватних організацій і союзів, упереджене ставлення до цілей і завдань приватних ініціатив, не визнає за юридичними особами права бути засновниками й учасниками громадянського суспільства, тобто неурядових організацій.

По-друге, позначився комуністичний спадок і зокрема схильність українських громадян не довіряти суспільним організаціям й уникати брати участь у їхній діяльності, об’єднуватися у групи, мережі. Адже у 1990-ті роки такі групи створювалися політичними авантюристами з метою проникнення у парламенти пострадянських країн.

По-третє, розчарування українського населення у надто „багатопартійній” системі, в якій найбільш впливові партії є лідерськими, а решта – всіма забутими. Та й партії нагадують про себе тільки перед черговими парламентськими чи президентськими виборами. У березні 2012 р. за п’ять місяців до парламентських виборів в Україні заявила про себе партія „Україна – Вперед!”, що претендує на зайняття ніші центристської партії. Однак в умовах зростання соціального розшарування поява такої партії дещо ускладнена (якщо розуміти під центризмом ідеологічну спрямованість, а не голосування в парламенті), адже її соціальною базою має стати середній клас – на сьогодні надто малочисельний в Україні. Але саме він виконує у суспільстві роль соціального стабілізатора. Чим його більше, тим менша вірогідність того, що суспільство будуть струшувати революції, міжнаціо-

нальні конфлікти, соціальні катаклізми. Середній клас складається з тих, хто вибудував свою долю власними руками, і хто зацікавлений у збереженні того устрою, який надав йому подібні можливості. Він розводить два протилежні полюси – бідних і багатих – і не дає їм зіштовхнутися. Чим тонше шар середнього класу, тим ближче один до одного полярні точки стратифікації, тим вірогідніше їхнє зіткнення. Крім того, середній клас – це найширший споживчий ринок для дрібного й середнього бізнесу.

У середній клас входять: 1) власники матеріального капіталу, наприклад, дрібна буржуазія; 2) власники інтелектуального капіталу, в тому числі менеджери, вчені, інженери. Але сьогодні прошарок справжнього середнього класу не перевищує й 1%. Дрібні та середні підприємці в своєму розвитку затиснуті корупцією та недолугою системою оподаткування. Середні міські шари взагалі ще не сформовані. Їхнє поповнення залежить від того, як скоро олігархічні кола й керівництво країни сприятимуть середньому бізнесу й забезпечуватимуть гідну оплату висококваліфікованої інтелектуальної праці. А поки що цього немає, випускники наших вузів не пов’язують свою подальше професійне майбутнє з Україною. Згідно з українсько-польським соціологічним дослідженням, понад 80% студентів України ставлять собі за мету працювати за кордоном [10, с.1]. Якщо у перші 10-15 років незалежності Україна втрачала інтелект нації, коли з країни виїжджали вчені та професіонали, то на часі вже молодь масово шукає заробітку за кордоном. Але не лише бізнес-еліта, а й політична еліта України не зацікавлена в появі потужного середнього класу, оскільки це несе для них загрозу появи економічного й політичного конкурента. Втім без цієї соціальної „подушки безпеки” за час незалежності розрив між багатими й бідними збільшився втричі й досяг катастрофічних показників. Так, за даними дослідників Інституту соціології НАНУ, якщо на початку 1990-х рр. співвідношення доходів 10% найбагатших і 10% найбідніших українців становило 12:1, у 2002 р. – 30:1, то у 2010 р. – 40:1. Враховуючи тіньову економіку, академік М. Шмельов збільшує ці розбіжності для пострадянських країн у 60 разів! Для порівняння: у радянські часи розбіжність у доходах могла бути максимум 4:1. У сучасних ФРН, Данії, Швеції, за інформацією Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), цей показник становить 6:1 [11, с.3]. Через надмірний відрив багатих від бідних в

Україні на полюсі бідних накопичується весь емоційний негатив (зздрість, ненависть, депресивність, втрата сенсу життя тощо). Соціологічні опитування підтверджують, що найбільше людей обурює соціальна несправедливість, зростання вартості життя, зменшення частки соціальних гарантій у соціальній політиці держави. Внаслідок цього люди не вірять обіцянкам зробити „Україну для людей!”, в можливість захисту своїх прав і інтересів партіями та профспілками. Зарубіжні експерти впевнені, що профспілковий рух в Україні себе дискредитував. Сьогодні в Україні є близько 20 незалежних профспілкових організацій і велике профспілкове об'єднання – Федерація профспілок України. Але у разі виникнення будь-якої проблеми робітника (службовця) з державними чи то приватними структурами звертатися зі скаргами йому фактично нікуди: профспілки захопилися політичними справами і забули про тих, заради кого вони й створені і за рахунок кого існують взагалі [12, с.2].

Таким чином, сьогодні спостерігаємо в Україні відчуження більшості суспільства від влади за односторонньої залежності від неї; довільне, безконтрольне здійснення державною владою своїх повноважень; корумпованість управлінського апарату; закритість для суспільних процесів формування й функціонування владних структур; домінування принципів фаворитизму й земляцтва у кадровій політиці; тіньовий розподіл і перерозподіл колишньої загальнонародної власності за панування на всіх рівнях владної ієрархії патрон-клієнтальних, прихованих від суспільства неформальних відносин; нетранспарентні форми узгодження й прийняття рішень правлячою елітою, що підтримуються певними групами впливу; зрощування бізнесу (в тому числі й тіньового) з владою і як наслідок – виникнення олігархічних кланів, які й здійснюють своє панування в економічній і політичній сфері всього суспільства.

За час незалежності народ України не став справжнім суб'єктом демократії, а відтак і вирішальною силою, що формує демократичну політичну еліту – обирає, висуває „знизу вверх”, контролює і певною мірою координує її діяльність. Політика у свідомості пересічного українця асоціюється не з повсякденною активною суспільною діяльністю, а в основному з голосуванням під час виборів. Саме тому одним із напрямків виправлення означеної ситуації є вдосконалення виборчого законодавства у сенсі його демократизації.

Перше питання – які посади в державі мають бути виборними. У демократичній державі вибори – головне джерело політичного рекрутування. В Україні, на наш погляд, слід зменшити кількість призначуваних посадовців за рахунок збільшення кількості посад, які обиратимуть лише на конкурсній основі. Необхідно також прибрати „черезсмулля”, за якого обирається голова держави та мери міст, але призначаються голови обласних і районних адміністрацій.

Друге питання: чи є вибори змагальними? Закон № 9265-Д від 17 листопада 2011 р., згідно з яким „ми” будемо висувати, агітувати і обирати депутатів парламенту VIII-го скликання, фактично є компромісом між крупними фракціями чільної Верховної Ради, що щонайменше дасть їм можливість зберегти свої місця у парламенті. Половину з 450 депутатів запропоновано обирати за партійними списками, а половину – за територіальними округами, де мають право балотуватися кандидати, уже включені у партійні списки. Набагато демократичніше було б „відкрити” партійні списки, а не лише показувати 5-10 партійних функціонерів, крім того, надати право виборцям в округах вказувати, кого вони хотіли б бачити у цих партійних списках. Таким чином, це був би насправді народний вибір, а не вибір партійного керівництва [13, с.4].

Третє питання – відкритість джерел фінансування партій, а також кандидатів-мажоритарників. Можливості їхнього доступу до ЗМІ. Наші претенденти, як і лідери партій, поки що уникають таких питань. Проте саме це важливо: хто висуває – олігархи чи представники суспільних ініціатив? У першому випадку – вибори перетворюються на змагання грошових мішків.

Четверте питання – звітність і контроль за діяльністю обраних органів влади і представників. У будь-якій країні про вибори забувають наступного дня і починають працювати. Наші політики наступного дня вже починають готуватися до наступних виборів: самореклама депутатів у Верховній Раді, політичних телешоу, але тільки не інформація про власну діяльність як депутата. Крім лідерів, більша частина „списочників” зникають на п'ять років з поля зору виборців і з'являються вже перед наступними виборами. Низька звітність навіть у депутатів місцевого рівня, де стосунки депутат – виборець мали б бути більш тісними. Так, понад 80% учасників

опитування, проведеного Фондом місцевої демократії в рамках всеукраїнського проекту „Твій місцевий депутат” у містах Харкові, Чугуєві, Ізюмі, не пам’ятали ні імені, ні партійності депутата, який переміг в їхніх мажоритарних округах [14, с.4]. Вони також не знають, де знаходиться приймальня депутата і нічого не чули про його діяльність. Утім згідно з законом депутат зобов’язаний звітувати перед виборцями тричі на рік, раз на рік – про свою персональну діяльність і двічі на рік – про діяльність ради; щомісяця – має вести прийом громадян. За даними кінця 2011 р. із чотирьох проаналізованих рад тільки в двох були організовані і проведені звіти. Це Харківські міська та обласна ради. Міськове телебачення організує прямі трансляції сесій цих рад. Хоча контроль за діяльністю місцевих органів влади ускладнений скасуванням положення про необхідність оприлюднення на місцевих виборах передвиборної програми. Тому формально неможливо висувати депутатам ніяких претензій. Тому навіть добре, що під час проведення з 2 по 19 лютого 2012 р. Центром соціальних досліджень „СОЦИС” і Інститутом політичних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ опитування 2004 респондентів по всій території України виявилось, що українці більше за все довіряють ЗМІ, місцевим органам влади і Президенту. А більше всього вони не довіряють судам і Верховній Раді [15, с.1]. Вочевидь необхідно повернути парламенту ті його функції, які були в нього забрані, скасувавши політреформу 2004 року. Якщо цього не зробити, то парламент у цьому вигляді є просто зайвим інститутом.

Дуже важливим є, на наш погляд, наділення виборців в особі територіальних громад і асоціацій громадянського суспільства „домокловим мечем” у вигляді прийняття положення про порядок відклику обраних представників народу тим самим народом як таких, що не виправдали його довіри. Неможливо реалізувати волю народу без його безпосередньої участі. Коли громадяни голосують, вони не стільки приймають рішення, скільки обирають тих, хто прийматиме рішення від їхнього імені. Демократичний характер голосування полягає перш за все в тому, що суспільство завжди має можливість контролю за діяльністю політиків.

Виборчі кампанії 1989-2012 рр. в СРСР, а потім в Україні та Росії ніби підводять підсумок цьому періоду політичного розвитку, надаючи тим самим можливість політологам концептуалізувати й порівню-

вати особливості, форми й динаміку політичних процесів і суспільств загалом. Нинішні реалії соціального буття, соціополітичний і культурний стани суспільств, що фактично склалися, демонструють багато спільних ознак. Ці домінуючі показники аж ніяк не свідчать про „запрограмованість” України та Росії тільки на позитивні зміни в стратегіях і в рамках демократичних транзитів, в утворенні громадянського суспільства. У будь-якому разі на рівнях політичних еліт і суспільства ми бачимо вже сформовані чіткі стандарти політичної поведінки й культури, які якщо не зводять нанівець, то утруднюють навіть несміливі спроби окремих соціальних груп і індивідів привнести у політичний, в тому числі виборчий, процес дійсно демократичні цінності й образи.

ЛІТЕРАТУРА

1. МОПЧ. Международное общество прав человека. Проект МОПЧ в рамках программы ТАСИС. Демократия. Развитие гражданского общества в СНГ. Документация. – М.: ИПА „ТриЛ”, 1995. – 104 с.
2. Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові та політичні проблеми / І.О. Кресіна, Є.В. Перегуда. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2003. – 368 с.
3. Чемшит О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі: Автореф. д-ра політ. наук. – Львів: нац. ун-т імені І. Франка, 2005. – 37 с.
4. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.
5. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія / Й.А. Шумпетер: [пер. с англ. / предисл. и общ. ред. В.С. Автономова]. – М.: Економіка, 1995. – 540 с.
6. Бойков В. За лозунг „Бей богатых” проголосує половина росіян / В. Бойков // *Время*. – 2011. – 28 октября. – С.3.
7. Бевзенко Л. Страна: вид из окна / Л. Бевзенко // *Зеркало недели*. – 2011. – № 45. – С.14.
8. Украина встречает „гражданскую” весну (Редакционная статья) // *Время*. – 2012. – 3 марта. – С.2.
9. Ховард М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / Марк М. Ховард. – М.: Аспект-Пресс, 2009. – 191 с.
10. *Время*. – 2012. – 27 марта. – С.1.
11. Зеленина Е. Одна Украина, две нации / Е. Зеленина // *Время*. – 2012. – 12 января. – С.3.
12. *Время*. – 2011. – 29 апреля. – С.2.
13. Губин Д. Как выбирают и из кого? / Д. Губин // *Время*. – 2012. – 5 января. – С.4.
14. Зеленина Е. Мой местный депутат...: открой личико! / Е. Зеленина // *Время*. – 2012. – 1 марта. – С.4.
15. *Время*. – 2012. – 1 марта. – С.1.